

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Искандаров Султонбек Мавлон огли

Мирзо Улузбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети талабаси

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар: Чодак, Тепакоргон, Тўкайтепа, Пиллахон, Пуртак, Минглар сулоласи, Шоҳрухбий, Хўқанд, Олтин бешик.

Анататсия

Ушбу мақола Бухоро хонлиги сиёсия инкирозидан усталик билан фойдаланиб, ўз давлатини туза олган Қўқон хонлигининг ташкил топиши ва минглар сулоласининг бу хонликдаги аҳамияти ҳақида ҳисобланади.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Бухоро хонлигига тобе ҳисобланган Фарғ‘она водийсида XVIII аср бошларида янги давлатга – Қо‘қон хонлигига асос солинди. XVIII асрда фақат Фарғ‘она водийсини о‘з ичига олган бу давлат XIX аср бошларида Тошкент воҳаси, ҳозирги Қирғ‘изистон Республикаси, Жанубий Қозоғ‘истон ва Шимолий Тожикистон ҳудудларини о‘з ичига олган йирик давлатга айланди. Аштархоний Субхонқулихон вафотидан со‘нг Бухоро тахтига о‘тирган Убайдуллахон ҳукмдорлиги (1702-1712) даврида хонликдаги сиёсий вазият чигаллашиб марказий ҳокимият яна заифлашди. Бундан фойдаланган Чодак хо‘жалари 1709-йилда Фарғ‘онада қо‘зғ‘олон қо‘тариб, водийнинг бир қисмини егаллайдилар. Натижада мустақил давлат тузилганлиги е‘лон қилинди ва шу тариқа, Қо‘қон хонлиги деб аталган янги о‘збек давлати вужудга келди. Ҳукумдорлик тахтига о‘збекларнинг минг қабиласи бошлиғ‘и Шоҳрухбий о‘тказилди (1710-1721).¹

Қўқон хонлигига асос солган минг қабиласининг бошлиғи Шоҳрухбий ибн Ашур Муҳаммаддир. У 1669-1670 йиллари таваллуд топган. Минг уруғи XVIII асрнинг бошларида сиёсий ҳукуматни хўжагон сулоласининг қўлидан тортиб олган эди.²

Қўқон хонлигида минг сулоласининг ҳукумат тепасига келишида Чодак хўжалари ўйнаган ролини кўрсатиш ҳамда Олтин Бешик ривоятининг ана шу ҳақдаги маълумотларини баён этувчи «Тарихи Туркистон» асаридаги қуйидаги фикрларга ҳам диққатни қаратамиз: «Фарғона вилоятида таворихларда маълум ва машҳур Андижон ва Ўзганд ва Аҳси қадимги ва эски шаҳар бўлуб, чиғатой ва ўзбек хонларига пойтахт эканлиги билинадур. Лекин худи Хўқанд шаҳрининг энг аввалги биноси 300 йилдан зиёд бўлган эмас. Вақтики, Бобурхон 7ўзбек хонлари илан Самарқанд музофотида муҳораба айлаб, мағлуб бўлуб, қочиб, алҳол Хўқанд шаҳри бино бўлган мавзедаги катта сой лабига келганда фаросат илан топибдурким, бул жой сероблик ва обшорлик ва хушҳаво сабаблиқдин андак вақтда ободон ва катта шаҳар бўлса керак деб. Алҳол Хўқанд шаҳрига сув келадурган катта сойдин ўтганда кўрубдурким, сойнинг икки тарафида кўп элатиялар ижтимоъ қилиб, қўнуб ўлтурубдурлар. Муни кўруб Бобурхон кимхоб ва заррин либосларга ўралиб, олтун бешикка бойланган бир ёш боласини маҳали гузаргоҳга қўйуб, бир

¹ Бейсембиев Т. К. Тарихи Шаҳрухи как исторический источник. – Алматы, 1989. С.12

² Муҳаммадамин. Мазҳар ал-аҳвол // Қўлзема. Ўз ФА ШИ. –№1936. 48а-50б; Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахабут-таворих. 338а-340а

доно ва хушёр одамни ул бешик илан болага дидбон ва қаровул тайин қилиб, айтибдурким, то ушбу бола бирор одамни қўлига тушуб, олиб кетгандин сўнгра бизларни орқамиздин етиб келурсан, деб тезлик илан ўз йўлларига жўнаб кетибдурлар. Ўшал вақтларда бул вилоятлардин ҳеч асар ва ному нишона йўқ бўлуб, дашту сахро экан. Лекин, сойни икки тарафида уч-тўрт жамоа, чунончи, чанкант, сарой ва тарғова, деган уч гуруҳ халқ ўлтуруб, бир гуруҳи сойи Найманчага ва икки гуруҳи сойи Калонга тобеъ экан. Бул уч гуруҳ халқ иттифоқ илан тўғон қилиб, сув боғламоқ учун даштга чиқиб, мазкур сойни икки тарафи илан юруб, келарда кўрубдурларким, бир оз муқаддам кўп халқ ғарб тарафдин келиб, сойдин ўтуб, машриқ тарафга кетибдур. Ўзбеклар бул аломатни кўруб, эҳтиёт учун аларнинг кейинидин борсалар, йўлда бир олтун бешикда кимхоб, атлас ва заррин либослар илан ўралган бир ёш болани кўрубдурларким, мазкур болани анвойи жавохирот илан музайян қилинган экан. Ул уч тоифа халқ боланинг эъзоз-икром илан олиб ўз жойларига қайтибдурлар. Бул болага қаровул бўлуб турган йигит бул аҳволни кўруб, хотиржамъ бўлуб, Бобурхонни кейинидин етиб, аҳволи гузаштани маълум айлабдур. Ўзбеклар олтун бешик илан болани олиб, йиғинларини бузмай, бир жойга жам бўлушуб, ўлтуруб, шул тарика маслаҳат қилишибдурларким, бизлар уч тоифамиз, тифлни ва олтун бешикни ва жавохиротни уч тақсим айлаб чек – куръа солурмиз. Куръада қайси нимарса қаю тоифага тушса, ўшал нимарсани бенизоъ олсун деб, ҳаммалари куръага қарор бериб, куръа солганда тифл –ёш бола жамоаи тарғовага, ажносу ашёр жамоаи мавзеи саройга ва олтун бешик чинкант жамоасига тушиб, ҳар қаюлари ўз тақсимларига рози бўлуб, хурсандлик илан ўз жамоаларига қайтибдурлар. Андин кейин жамоаи ўзбеки тарғова мазкур боланинг тарбиятига кўшиш айлаб бир муттақи ва порсо заифага топшурубдур. Ул заифаи окила боланинг тарбият ва парваришидин заррае тағофул ва бепарволик қилмай, хуб диққат илан тарбият қила бошлабдур, чунки ул баччанинг асл насаби ҳақидаги ҳақиқатни ўзбеклар хуб таҳқиқ айлаб билган эканлар.³

Ўшал вақтдаги ўзбекларни нақли бўйинча, иттифоқо бир подшоҳ батариқайи шикор ов учун бул вилоятга келибдур. Ул вақтда Шоҳруххон ўн саккиз ёшда экан. Шикорнинг қизиқ вақтида бир йўлбарсни найза илан ярадор айлаб, сайд қилиб, подшоҳга манзур айлаб марҳамат ва шафқат ва муқаррам хурматга мустаҳиқ бўлубдур. Подшоҳ анинг ғайрату шижоат ва мардоналигини кўруб, лутф ва марҳамат айлаб, ўшал музофотнинг ҳукмронлигини Шоҳруххонга тафвиз (тортиқ) айлабдур. Шоҳруххон ҳукмдорлигини ибтидосидин охири умрича 8Тарғова ва Чамашда умр ўтқариб, ҳукумат юргузуб, вафот қилибдур. Андин Абдурахимбий ва Абдулқаримбий ва Шодибий деган уч ўғул олами вужудга келиб, улуғ ўғли Абдурахимбий онинг ўрнига хонлик мансабига ўлтуруб, Хўқанднинг қалъа ва арк ва эски кўрғонини бино қилибдур ва баъзи ўзбеклар сўзи бўйинча, Хўқанд шаҳри аввал вақтларда тартиб топмай, Чодак мавзеида хўжа жамоалари туруб, баъзи атроф жавониблардан, чунончи, Тарғова Чамашбий, Чанкат ва Пиллахон ва Тўқайтепа ва Пуртак10 ва Тепакўрғон ва Қайнар, буларга ўхшаш бошқа бир неча кентлар аларни таҳти ҳукуматларида бўлуб, хўжалар ҳукмронлик қилар эканлар. Ўшал мавзеида барча ўзбеклар бир тўйда жамият айлаб, оқил ва фаросатликлари шул тарика маслаҳат қилишибдурларки: «Бизлар бул катта сойни атрофида бир неча кишлоқ ва кўрғонлик халқимиз. Лекин орамизда мустақил ҳукумат қиладурган бирор ҳукмронимиз йўқ. Бизларга лозимдур бир мансабга лойиқ ва сазовор одамни ўзларимизга ҳоким ва соҳиби ҳукм қилиб, подшоҳ ва пешво қилсак», деб ҳаммалари бул маслаҳатни истиҳсон айлаб, қабул қилишиб айтибларким: «Олтун бешик насли Чамишбий авлодидин Шоҳруххон Ашурбек ўғли ўз ўрталаримизда мисли подшоҳзодалардек, доимо инъому-эҳсон ва муруватни бизларни баримизга дариф тутмай, ҳамма вақт хусни-хулқ ва муомалалик илан орамизда машхур ва маълумдур. Умид қиламизким, салтанат маснадида ўлтургандин кейин ҳам бизларни баримизга инъом-эҳсон ва марҳаматини зиёда қилса керак».⁴ Салтанат хусусида кўп маслаҳатлар қилишиб, айтибдурлар: «аввало

³ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функцияси, вакиллари, асарлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 5-12- б.

⁴ Бартольд В. В. История Туркестана. Конспект лекций. Сочинения. Т. II. 1. – Москва, 1963. – С. 217-288.

Шохрухонни хон кўтариб, ондин сўнгра Чодак хўжаларига хуруж қиламиз», деб ҳаммалари иттифоқларини бир жойга муқаррар қилишиб, барча ўзбекни куҳансол ва мўйсафидлари Тарғова мавзеига йиғилиб Шохрухонни хон кўтарибдурлар Ондин кейин ўзбеклар маслаҳат топиб, ўз ораларидин бир кизни Чодакда ҳоким бўлуб турган хўжага номзод қилиб, домод айлабдурлар. Хўжалар бу ишни қабул қилиб тўй асбоби лавозимотларини тайёрлаб, дарёдин ўтубдур. Бул тарафдин ўзбеклар аларнинг истиқболларига чиқиб эъзоз ва иқромлар илан хўжаларни бир яхши жойга кўндуруб, куёв илан биргалашиб келган қирқ нафар йигитни бир-бирдин ўзбек расмларича тақсим айлаб, меҳмон қилмак учун уйларига олиб кетиб, куёв бўлмишни хизматига бир неча ўзбекларни тайин қилиб қўйиб, лавозимоти меҳмондорликка шуруъ қилубдурлар. Таомдин фориг бўлгандин сўнгра ўзбеклар бир жойга йиғилишиб маслаҳат қилибдурларким, вақтики куёв (чимилдиғ) чодир га кирган вақтда бир қуруқ ходани дарахт шохига маҳкамлаб тортиб синдурамиз, онинг овозини эшитган вақтда ҳар қаю ўзбеклар ўз уйидаги меҳмонни ўлдурсун. Куёвни чодирда ўлдурамиз деб маслаҳатни шунга қарор бериб, охир ул-амр бул тарика тадбир илан хўжани қирқ йигити илан ўлдуруб, байроқ [ва] аслаҳаларини олуб, мусаллаҳ бўлуб, Шохрухоннинг бошига туғ ва байроқ кўтариб, ҳамма ўзбеклар жамъ бўлуб, Сирдарёдин ўтуб, тезлик илан келиб, Чодакни олиб, Чодакдаги асбобу олоти сипоҳигарлик, хазина ва бошқа асбоб-ашёларни тахти тасарруфларига олибдур. Ўшал тарафнинг ҳамма аъёни вилоятлари то Наманган сарҳадига тартуғ ва пешкашлар ила келиб, Шохрухонга манзур бўлубдур.⁵

Шохрухон аларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол ва қоидани русуми подшоҳий шафқат ва марҳамат илан жома ва сарупо инъом айлаб, рухсат бериб, раёе ўтроқ ва бароё кўчманчи аҳлига адлу эҳсон айлаб, Наманган сарҳадидин то Шаҳидон ва Понсод ғозийгаким, алҳол Понғоз деб оталадур, ҳукуматини жорий қилиб, илгари бўлуб турган бидъат ва ямон расму таъомилларни барҳам бериб, ул вилоятга волий ва ҳоким тайин айлаб, фатҳ ва нусрат ила қайтиб, ўзбек ва сартияларнинг энг аъло ва машҳур мавзеларидин Тарғова ва Чамашбийга келиб тушубдур. Ул вақтда ҳам ўзбеклар жамиятларини пароканда қилмай, ҳукуматдорлик ишлари хусусида маслаҳат ва машваратлар қилишиб, охири шул тарика қарор берибдурларким, душман ва ҳосидларнинг шарридин эҳтиёт ва сақланмоқлиғ ва шавкату ҳашамат ва салтанатни мустаҳкам ва барқарор турмоқлиги учун қалъаи жаид ва амсори жадиди мазбут ва мустаҳкамни барпо қилсақ, зероки умури салтанат бекалға ва беарк [калғасиз ва саройсиз]муяссар бўлмайдур деб...

Одами кордон ишбилармон ва хушёр, тажрибакорлардин бир нечаларига амр қилинибдурки, ўрда ва кўрғон қилмак учун бир яхши ва муносиб жой топинглар деб. Алар кўп жой ва мавзеларни қараб кўруб, охири икки сойни қўшиладурган жойики, алҳол Эски кўрғон ва Кўктўнлик ота деб айтадурлар 12, ўшал мавзени шаҳар бўлмоқга муносиб фаҳмлаб маълум қилганда, аркони давлат ва аъёни вилоятлар ҳаммалари ба иттифоқ сойни шарқ тарафиким, алҳол маҳалаи Боғбонон деб оталур, шаҳр бино қилиб, икки сойни ўртасига Кўктўнлик азизлар мавзеига жар ёқасига ўрда ва арки мустаҳкам барпо қилиб, ҳамма аркони давлат ва аъёни қурбатлар аркни атроф жавонибига ҳовли ва иморатлар бино айлаб, ўзлари учун хона ва манзил тартиб қилиб, андақ фурсатда бул шаҳар ва арк иморатларини тайёрлаб, яхши кун ва соати масъудда ҳамма аъёни вилоят ва аскар ва фуқаро ва хосу ом жамъ бўлуб, Шохрухонни подшоҳона либос илан музайян айлаб, эъзоз ва эҳтиром илан подшоҳ кўтариб, тахтга ўткузуб, ала кадр ал-ҳол нақдиналарини подшоҳларини бошларига нисор айлаб ва хайру худойилар қилишиб муборакбодлик қилишибдурлар. Андин кейин машойиху уламо ва фузало ва акобири вилоятлар келишиб, қайтадин табаррукан деб, оқ намадга кўтариб, Шохрухонни хон кўтаришибдурлар. Шохрухон аларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол сарупо инъом айлаб, қайтмоқларига рухсат берибдур. Улуғларга ўрда ва аркнинг ёнидин ҳовли жой бериб, ҳар қаюларига ба кадри истеъдод вазифа тайин қилибдур. Шохрухонни аввал мартаба Хўқандга хонлик маснадига ўлтурганлигини тарихи ҳижрийда 1121/1709-10-нчи йили экан. Бир шоир бул

⁵ Мухтаров А. М. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX веке. – Душанбе: Изд-во АН Тадж.ССР, 1964. – С. 34-36

тарихни «3и Шоҳрух жў» Шоҳрухдан қидир иборатидин топибдур.

Хулосаи калом, 1709 йили уруғ зодагонлари ҳамда хўжалари розилиги билан Шоҳрухбий хонлик тахтига кўтарилади. Унинг қасри Эски кўрғондан Қўқонга кўчирилади. Шоҳрухбий даврида Ўш, Ўзган, Хўжанд ҳали мустақил бўлиб, Қўқон давлатининг шимолий чегараси Наманганнинг Шоҳидонигача чўзилганди. Шоҳруххон 12 йил хонлик қилиб 13-нчи йилда вафот қилибдур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бейсембиев Т. К. Тарихи Шахрухи как исторический источник. – Алматы, 1989. С.12
2. Муҳаммадамин. Мазҳар ал-аҳвол // Қўлҳезма. Ўз ФА ШИ. –№1936. 48а-50б; Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахабут-таворих. 338а-340а
3. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функцияси, вакиллари, асарлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 5-12- б.
4. Бартольд В. В. История Туркестана. Конспект лекций. Сочинения. Т. II. 1. – Москва, 1963. – С. 217-288.
5. Мухтаров А. М. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX веке. – Душанбе: Изд-во АН Тадж.ССР, 1964. – С. 34-36.
6. Фаройиби сипох, 3-б.; Erkinov A. «Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Mu'ammad _Alī Khān (1822-1842)» (<http://www.nomadsed.de/calendar.html>).
7. Кузнецов В. С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск, 1983. – С. 91-98